

L'impacte en la toponímia de les activitats turístiques als espais naturals: el cas de la serra de l'Aitana (País Valencià)

Àngels Doménech García, Francesc-Xavier Llorca Ibi

DOI: 10.2436/15.8040.01.245

Resum

Els espais rurals de la serra de l'Aitana s'enfronten en l'actualitat a una cruïlla on el futur depèn de les decisions que es prendran pròximament. Parlem de municipis on l'agricultura és ja residual i on han sorgit noves funcions socioeconòmiques com a conseqüència de les demandes actuals, com el turisme. Per tant, cal dissenyar estratègies de desenvolupament respectuós amb el medi, tenint en compte tant els aspectes relacionats amb el medi físic, el paisatge, com les afeccions sobre els elements intangibles com és la toponímia, reconeixent-la com un element més del paisatge.

Però, davant del turisme com a motor del desenvolupament rural d'aquest territori, reflexionarem sobre les seves repercussions en l'espai, la cultura i l'onomàstica. Sobretot si parlem del turisme rural, i de les activitats turísticoesportives que li són associades, avui no planificat, i que provoca impactes sobre el territori.

En la serra de l'Aitana es produeix un fenomen nou: els turistes hi apleguen amb guies editades en les seves llengües (anglès i alemany, principalment) on apareixen topònims diferents de la realitat local, que són invencions dels autors. Així, per exemple, l'emblemàtic "Pas de la Rabosa" s'esdevé "Fat Man's Agony".

1. Introducció al territori d'estudi

La serra de l'Aitana, amb 1.558 m d'altitud, representa la culminació de l'espai muntanyós més oriental del Sistema Bètic a la província d'Alacant. Altres relleus propers, com ara el Puig Campana (1.410 m) o la Serrella (1.379 m), conformen el cim del migjorn valencià, un espai amb unes singularitats ecològiques i històriques que el fan destacar, també, en la seua toponímia.

Una breu anàlisi morfoestructural demostra la importància de la tectònica i, per tant, del relleu fallat i els seus elements definidors, que -de forma molt simplista- es podrien resumir en una successió de valls profundes i muntanyes elevades i verticals, característiques que expliquen la varietat de la coberta vegetal. A més, aquest relleu explica les diferents adaptacions que l'home ha fet per aprofitar els recursos naturals als diferents municipis a què pertany,¹ i també, donant sentit a les activitats turísticoesportives a l'aire lliure que en aquest espai es desenvolupen, sobretot l'escalada i el senderisme.

¹ Alcoleja, Beniardà, Benifato, Benimantell, El castell de Guadalest, Confrides, Penàguila, Rellu i Sella.

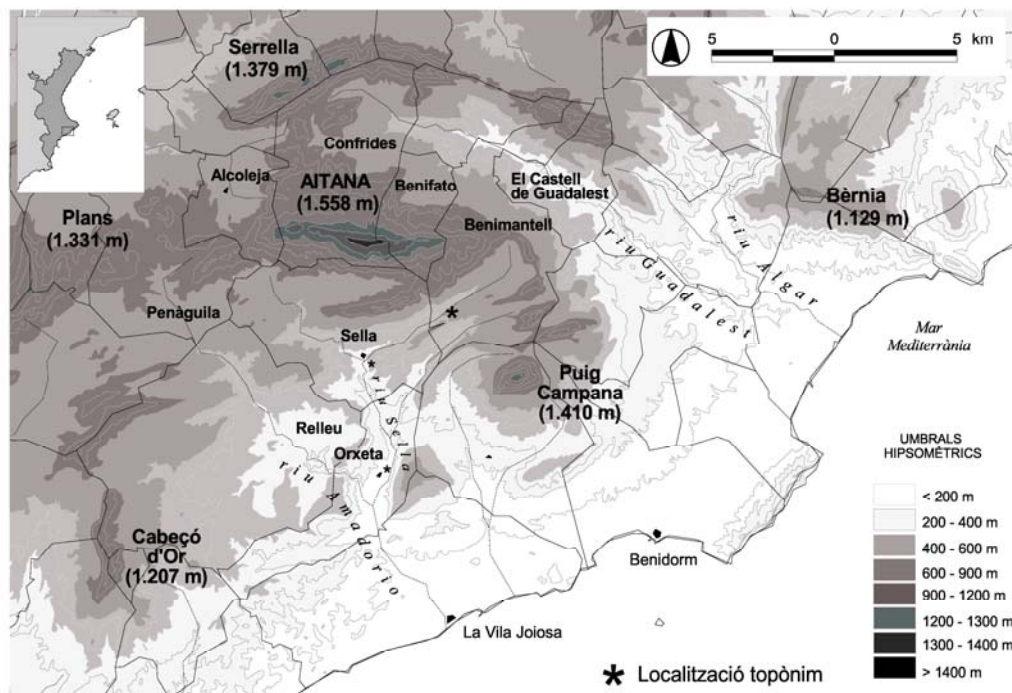

Figura 1. Mapa de localització de l'àrea d'estudi.

Ens trobem davant d'un paisatge que el *Atlas de los Paisajes de España* denomina "Sierras y Montañas Mediterráneas y Continentales" i dins d'aquest nivell estaríem en el tipus de paisatge les "serres Bètiques" - Paisatge de les "serres d'Aitana i Serrella", espais on la presència de l'home és pràcticament consubstancial, per la qual cosa resumiríem dient que és un paisatge com a fet cultural.

L'any 1992 aparegué el que es coneix com a *Directiva Habitat* de la Unió Europea, on s'identificà els tipus d'hàbitats naturals (Aitana estaria dins de la regió biogeogràfica mediterrània) i les espècies d'interés a conservar dins del patrimoni natural comunitari amb la intenció de crear, de manera progressiva, el que s'anomena la *Red Natura 2000*.² Així és com aquest espai esdevé Lloc d'Interès Comunitari (LIC) "Aitana, Serrella i Puig Campana", consideració associada al fet que representa, potser, el nucli de major interès natural del prebètic valencià perquè la seua situació fa que siga una àrea de marcats gradients tèrmics i ombroclimàtics amb una gran riquesa en espècies rares i d'interés.

Figura 2. Vista de la serra de l'Aitana i el Puig Campana des de la Serrella.

² Dins de la xarxa hi ha diferents elements de protecció com són: Les Zones d'Especial Protecció d'Aus (ZEPAs), els Corredors Ecològics i els Llocs d'Interès Comunitaris. Però són figures prou flexibles i no suposen una protecció legal real si l'espai no té figures de protecció més específiques o un pla concret de gestió i ús.

2. Les activitats turísticoesportives en espais naturals i les seues afeccions en la toponímia

En els darrers anys han anat sorgint als espais naturals i rurals diverses tipologies turístiques: natura (actiu, especialitzat), turisme ecològic o ecoturisme, turisme rural-cultural o turisme verd, entre d'altres, on es practiquen una sèrie d'activitats turísticoesportives com el senderisme, l'acampada, el cicloturisme, l'escalada, etc. que propicien una veritable mercantilització de la natura en aqueixa recerca d'allunyament de la rutina diària (Vera et al., 1997).

El turisme rural s'entén com l'activitat turística que es dona en el medi rural (Vera et al., 1997). És una activitat que va més enllà de l'allotjament, i va més enllà perquè hi ha una recerca de "l'autenticitat", és a dir, d'experiències fonamentades en el patrimoni etnològic i cultural i en el paisatge.

Per altra banda, el turisme en espais naturals representa un punt de trobada entre l'home i el medi ambient i s'enquadra dins del turisme postfordista. Apareix com a conseqüència dels canvis de la societat postindustrial (Urry, 1995), sobretot al món urbà, i dels nous hàbits de consum d'oci i recreació dins de l'actual economia globalitzada.

El territori, per tant, és la variable fonamental, junt a una sèrie de factors claus, per a entendre aquesta mena de turisme i és on més impactes es poden produir davant la manca de planificació de les activitats que, ordenades i planificades, poden ser una alternativa de desenvolupament front als models de turisme convencional que es desenvolupa en altres espais.

Al mateix temps, cal tenir en compte una sèrie de processos que van desplegant-se sobre el territori i que cal conèixer per a orientar-los cap a la sostenibilitat, com els factors que justifiquen el turisme rural en l'àrea d'estudi, la seua funció com a element dinamitzador per a l'economia local, els recursos existents i la capacitat de càrrega social, econòmica i cultural, que en el nostre punt d'anàlisi se centra en la toponímia.

L'interés creixent per les pràctiques turísticoesportives en espais naturals es comprova en l'augment del nombre de turistes que practiquen aquestes activitats, en l'edició de guies i publicacions especialitzades, en la creació de noves infraestructures per a la seua pràctica, etc. (Luque, 2003). Una importància que ha generat efectes tant positius com negatius, i no sols ambientals sinó també culturals i socials. Els efectes negatius són provocats, fonamentalment, per la pràctica incontrolada i la no-planificació dels espais on es duen a terme, atés que molts d'aquests espais no disposen de figures de protecció ni mesures de restricció per a la pràctica d'aquestes activitats.

El creixement de les activitats recreatives, esportives i d'oci en la muntanya, entre les quals podem incloure el senderisme, el parapent, l'escalada, la Bicicleta Tot Terreny o de Muntanya, etc., ha suposat la massificació de certs espais naturals del territori del LIC "Aitana, Serrella i Puig Campana". Aquesta massificació és una càrrega suficientment pesada com per a posar en perill l'equilibri entre la conservació de l'espai natural i la realització de pràctiques esportives. L'increment de la difusió i demanda d'aquestes activitats, l'ocupació progressiva de tots els espais naturals fins als racons més inaccessibles i la necessitat d'equipaments cada volta més complexos, han accelerat el deteriorament ambiental. Totes aquestes circumstàncies alhora han generat una crítica social incipient en la mesura que no es preveuen i/o eviten els impactes negatius per la espontaneïtat de la majoria de les activitats que es fan i la incapacitat de l'administració de controlar-les ara.

A més, les activitats com l'escalada, el senderisme i el cicloturisme moltes vegades s'han començat a realitzar sense cap mena de control ni planificació per la qual cosa han generat impactes a tenir en consideració. Impactes que començaren sent ambientals i socials però que ja són culturals, com és el cas dels produïts en l'onomàstica tradicional. Una prova evident són els canvis en la toponímia local que s'han detectat en les publicacions i guies

editades per a la pràctica d'aquests esports, principalment als anys 90 del s.XX i primera dècada del s.XXI, quan, de manera no planificada per l'administració, van arribar a aquests pobles escaladors i senderistes d'arreu d'Europa empesos per la qualitat del paisatge, el clima (parlem de llocs on es pot escalar pràcticament tot l'any), comunicacions accessibles (connexió amb l'aeroport de l'Altet - Alacant i les companyies de baix cost que allí operen), difusió mitjançant internet, etc. Nous usuaris del territori que van editar (i editen) les seues pròpies guies sense cap mena de control i amb els seus propis criteris.

Com es ve explicant, el turisme és una activitat que comporta una relació intercultural entre el visitant i la població local. Aquesta relació pot ser negativa o positiva en funció de l'espai, el tipus de turista i de l'activitat en si per causa de la complexa interacció dels fenòmens i elements que li són associats: demanda, destí turístic, durada de l'estança, recursos i productes turístic, etc.

L'avaluació dels impactes que el turisme causa sobre un territori solen ser estudiats des de dos punts de vista: un l'econòmic, i l'altre el sociocultural i ambiental. Pel que fa a l'anàlisi dels impactes socioculturals, s'estudien els canvis en la societat i efectes en la cultura i patrimoni material i immaterial de les zones receptores de turisme (Picornell, 1993), però es deixa de costat l'estudi de la toponímia com a element cultural que pot rebre impactes per les activitats turístiques.

Com que el territori objecte d'estudi no posseeix més protecció que la de LIC i es tracta d'un espai no planificat per al turisme on les activitats s'han generat de manera espontània, s'han detectat un seguit d'impactes negatius en l'onomàstica de la zona. Impactes que s'expliquen seguidament i que han estat extrets de diferents guies per a la pràctica d'esports i mapes turístics citats a la bibliografia. També s'han realitzat entrevistes, per una banda a turistes practicants d'esport en aquest territori; i, per una altra, a persones que per ser propietaris, agricultors, caçadors, o bé per haver viscut en aquest espai, el coneixen i anomenen amb l'onomàstica tradicional.

3. Els estrats culturals i lingüístics de l'Aitana

El territori objecte d'estudi ha estat una contrada habitada per quasi tots els estrats culturals humans. Més enllà de restes pictòriques a les coves i sospalmes de l'Aitana, datades en temps prehistòrics, la presència més remarcable té lloc amb la configuració de l'espai ibèric amb mostres lingüístiques reeixides com els ploms de la Serreta d'Alcoi. Aquests són un testimoni fefaent de la llengua ibèrica a la qual, autors com Román del Cerro (1986), atribueixen una presència notable més enllà del segle II després de Crist. Amb l'arribada dels romans, l'Aitana esdevé el centre d'un territori força llatinitzat al bell mig de ciutats com *Dianium*, *Lucentum*, *Ilici* i *Allon* que conformaven un poderós territori agrícola i comercial (v. Frías 2010). Posteriorment, foren els musulmans qui s'endinsaren al territori amb una presència plena fins a l'expulsió de 1609. En aquesta onada cal ressenyar la presència també de pobladors de llengua amazic. És amb l'expulsió morisca del segle XVII que la llengua catalana senyorejà plenament pel territori aitanenc, sense pràcticament competència, fins a mitjans del segle XX en què el castellà s'introduí de forma efectiva entre la població –ja des del segle XVIII com a llengua de l'Administració– i a la qual ara se sumen idiomes nouvinguts com l'anglès.

Ens trobem, doncs, en una àrea força conservadora dels estrats culturals i lingüístics per mor de la intrincada orografia del terreny i l'absència de vies comunicació operatives. No cal dir que totes aquestes circumstàncies han quedat reflectides en l'onomàstica històrica dels parlants autòctons i s'ha mantingut quasi inalterada fins al remat del segle XX. Però els temps no s'aturen i noves gents, amb noves parles i nous topònims apareixen modificant allò que pareixia immutable. Els motius de l'oblit i del canvi toponímic els podem esquematitzar en tres punts:

- L'abandó de l'activitat agrícola i ramadera.
- La construcció de vies de comunicació fluïdes que facilitaren el despoblament.
- L'inici d'una activitat turística poc arrelada en la tradició cultural i toponímica preexistents.

3.1. La toponímia històrica de l'Aitana

Com hem dit el pas i superposició d'estrats humans amb llengües i cultures diverses ha deixat una petjada viva en la toponímia aitanenca. Diversos estudis n'han fet referència: Barceló (1991), Cano (1991, 1995), Coromines (1989-1997), Doménech (2007), Galmés de Fuentes (1990), Llorca (2007), Marco (1994-1995) o Santamaria (1991), entre altres.

A partir d'aquests testimonis veiem que l'onomàstica de l'Aitana conté mostres de tots els estrats lingüístics que han viscut i denominat aquesta terra:

- Ibèric: *Aitana, Altea...*
- Llatí: *(Al)Arc, Torres, Ares, Callosa...*
- Visigòtic: *Confrides, Galandú...*
- Mossàrab: *Forata, Porxí, Sanxet...*
- Àrab: *Benifato, Beniardà, Alcantarella, Balones, Alcoleja, Soltà, Alfijó, Tagarina...*
- Amazic: *Tafarmaig.*
- Català: *Sella, Ametleral, Saleres, Terç, Partidor, Pila, Arrabassat...* Inserir dins del català trobem aragonesismes i castellanisme que aviat passaren a conformar topònims: *rabosa, torrompero, bodega...*

D'altra banda, si fem una petita classificació dels camps semàntics als quals es refereixen els apel·latius onomàstics veurem que els podem agrupar en termes designatius de la realitat presenciada i viscuda per la població autòctona:

Relleu: *Alt, arrant, barranc, fondo, castell, penya, foia, pla...*
 Hidronímia: *Aiguamoll, aigüera, arc, brull, font, toll...*
 Vegetació: *Alber, albelatge, ametler, anouer, argelaga, carrasca, cerrello, cirerer, pomer, conillet, figuera, lli...*
 Fauna: *Àguila, aranya, fardatxo, gralla, cabra, conill, llop, sacre, soliguer, serp, tudó...*
 Agricultura: *Abeurador, arrabassat, era, escaldador, llinar, horta, real...*
 Ramaderia: *Abeurador, cabal, corral, mallada, salera, sester...*
 Edificacions: *Alqueria, mas, borda, casa, cementeri, ermita...*
 Indústria: *Alfafara, algepsar, clot de neu, bodega, cup, fàbrica...*
 Referents històrics: *Sacarest, camí del Còlera, pla de l'espia, Forques...*
 Usos i costums: *font de l'Angenollada, Fumador...*

Tot i això, a cavall entre el segle XX i XXI apareixeran noves denominacions sorgides de l'activitat turística i que, en bona part, vénen d'altres estrats lingüístics: el castellà i l'anglès principalment. Aquestes onades culturals no viuen el territori d'una manera tradicional ni, generalment, fan una vivència arrelada al territori. L'objectiu dels nous usuaris té una finalitat lúdica, superficial, d'ús puntual, però que imposa una nova realitat i una nova denominació que, en molts casos, substitueix el patrimoni onomàstic secular. En parlem a continuació.

3.2. La nova toponímia turística i les seues conseqüències

A través de l'anàlisi de diverses guies de muntanyisme i de senderisme, com també per l'expressió oral que observem en usuaris dels recursos lúdics del territori de l'Aitana observem que s'han produït una sèrie d'alternatives onomàstiques a la denominació

tradicional com són les que presentem davall. Aquestes denominacions potser triomfaran o no en un futur, depenent en bona part de les mesures de protecció i difusió del patrimoni lingüístic i històric que en facen els organismes oficials i la conscienciació ciutadana, però estem ben segurs que són la principal font de canvi en l'actual situació socioeconòmica. Vegem-ne alguns exemples.

TOPÒNIM GUIES TURÍSTIQUES	TOPÒNIM TRADICIONAL
Tollet de la V	L'Assut (Sella)
Torre de las Palomas	Mas de Patarrana o el Colomer (Benimatell)
El León Dormido ³	Ponoig (Polop)
El Coll del llan (sic)	Collao del Llamp (Polop)
Paso Bandoleros	Baixada del collao del Llamp (Benimantell)
Las Piedras que Hablan	El racó de les Tovaines (Benimantell)
El Golerón	El Goleró (Benimantell)
El Peñón Flaco	El penyó Prim (Benimantell)

Taula 1. Topònims detectats a les guies turístiques

TOPÒNIMS SENDERISME	TOPÒNIM HISTÒRIC
The fat man's agony (l'agonia de l'home gros)	El pas de la Rabosa (Benifato)
Garden Crag (la penya Jardí)	Les simes de Partagat (Benifato)
Fuente Forada	Font de Forata (Benifato)
Fuente Árboles	Font de l'Arbre (Confrides)

Taula 2. Topònims detectats a les guies de senderisme

4. Fenòmens lingüístics en les noves denominacions

Les noves denominacions poden ser estudiades des de diverses perspectives com la psicolingüística, la sociologia, l'etnologia, la història, la geografia i, evidentment, des de la lingüística. Si assagem de fer una petita classificació de la nova toponímia observarem que, a banda de la simple substitució –fruit d'una nova visió del territori, trobarem altres fenòmens que són de caire més lingüístic que van des de les simples deturpacions per una mala lectura o oïda fins a fenòmens de simplificació consonàntica. També apuntarem que, a voltes, la substitució es fa dins del propi sistema lingüístic català com és el cas del *penyó del Diví* per *la Taula*. Així mateix hem vist que en moltes ocasions no són els usuaris dels serveis turístics qui provoquen el canvi, sinó que són els parlants autòctons -empesos per un desig de fer transparent el topònim als nouvinguts- els qui en fan les traduccions com constatem en “Peñón Flaco” per “Penyó Prim” o sospitem de “Fuente Árboles” per “La font de l'Arbre”. En aquests casos remarcarem que la traducció es fa paraula per paraula i no s'ajusta a la realitat que indica el topònim: per exemple, el substantiu *arbre* del topònim és una forma dialectal d'*alber*, l'espècie *Populus Alba*, i per tant no fa referència al genèric castellà *árbol* com degué pensar l'agosarat “traductor”.

FENÒMENS LINGÜÍSTICS	TOPÒNIM TURÍSTIC	TOPÒNIM TRADICIONAL
Deturpació	Rellotge de la Mora Coll del Llam	El rellotge de la Mona El collao del Llamp
Substitució	La Taula	El penyó del Diví
Adaptació lingüística	El Golerón	El Goleró
Traducció	El Peñón Flaco	El penyó Prim
Traducció + deturpació	Fuente Árboles	La font de l'Arbre (<i>Populus alba</i>)
Substitució + canvi llengua	The Fat Man's Agony El Ojo de Odra	El pas de la Rabosa El racó del Forat

Taula 3. Resum dels fenòmens lingüístics a les noves denominacions toponímiques

³ Cal dir que *León Dormido* té el seu origen en l'obra literària *Años y leguas* de Gabriel Miró. Tot i això les guies turístiques, no la cartografia oficial, és qui ha promogut l'ús i la difusió del topònim.

Un altre fenomen també observat és que la nova denominació, si es fa en una llengua aliena a la dels autòctons, aquests poden adaptar-la i traduir-la a la llengua pròpia posant en perill la denominació històrica. Per exemple el “racó de les Tovaines” a Benimantell és denominat per alguns excursionistes “Las piedras que hablan”, topònim que és traduït per parlants autòctons com “Les pedres que parlen”.

Figura 3. Localització dels topònims tradicionals al barranc de l'Arc de la serra d'Aitana

Comptat i debatut ens trobem davant d'una sèrie de fenòmens lingüístics d'adaptació onomàstica en una situació de llengües en contacte que de ben segur, s'han donat en tots els temps i cultures. Però, en uns temps de consciència pel patrimoni rebut, pensem que aquest procés hauria de ser reconduït per tal de preservar el valor secular de la toponímia. No es tracta de barrar el pas a noves formes, llengües i cultures sinó d'ordenar l'arribada d'aquestes aportacions per tal que siguin enriquidores del patrimoni immaterial secular dipositat en l'onomàstica.

5. Conclusions

Pensar en l'actualitat en espais naturals al nostre territori és també fer-ho en les noves activitats i funcionalitats que estan apareixent-hi, moltes d'elles relacionades amb el turisme i l'ús que es fa de l'espai.

Si s'entén que el paisatge forma part del nostre patrimoni és evident que els elements que li són associats també ho són i, per tant, la toponímia. En la *Carta del Paisatge Mediterrani* (Sevilla 1993), es diu que el paisatge és “la manifestació formal de la relació sensible entre individus i les societats en l'espai i en el temps en un territori més o menys modelat pels factors socials, econòmics i culturals.”

El paisatge és un dels principals atractius turístics als espais naturals i rurals i, a l'hora d'analitzar els impactes pel seu consum directe, no sols s'ha de fer per pal·liar les agressions ambientals sinó també les afeccions sobre els elements intangibles com és la toponímia, reconeixent, per tant, la seua importància com un element més del paisatge.

El desenvolupament espontani de l'activitat turística en espais naturals i rurals està provocat per la inexistència d'una planificació prèvia. Un fet que ha ocasionat que les potencialitats dels territoris i/o un recursos, la concentració o dispersió d'aquests i la seua adequació per a l'ús turístic no hagen pogut generar sinèrgies positives en l'espai on s'han desenvolupat (López, 2008). Tot i això, encara que s'han generat impactes positius que han anat des de la rehabilitació del patrimoni arquitectònic fins a donar a conèixer la pròpia toponímia, en aquest treball s'hi han analitzat els impactes negatius, com la seua modificació o substitució, per ser uns fenòmens menys coneguts.

L'Organització Mundial del Turisme, l'any 2008, assenyalava que “el desenvolupament sostenible del turisme resol les necessitats dels actuals turistes i de les regions amfitriones mentre protegeix i incrementa oportunitats del futur. Es considera que l'ús de tots els recursos ha de ser tal que les necessitats econòmiques, socials i estètiques se satisfaguen mentre es mantinga la identitat cultural, els processos ecològics essencials, la diversitat biològica i els sistemes a favor de la vida”. Per tant, la gestió dels impactes en les àrees rurals es pot considerar un repte a afrontar en els propers anys ja que passa per la conservació de la cultura local en general i de la toponímia en particular. Element del patrimoni cultural que rarament és tingut en compte en els estudis d'impacte del turisme.

Els espais rurals de la serra de l'Aitana s'enfronten ara a una cruïlla on el futur dependrà de les decisions que es prendran en els propers anys. Estem parlant d'uns municipis on el pes de l'agricultura en l'activitat econòmica ha passat de ser central a ser residual, i on han sorgit noves funcions socioeconòmiques com a conseqüència de les demandes actuals com ho són les turístiques.

Aquestes circumstàncies, unides a l'envelliment de la població, l'èxode cap a la ciutat, els serveis inadequats i les infraestructures deficientes, fan necessari el plantejament de nous instruments de planificació i gestió per tal de:

- Impulsar un desenvolupament local sostenible.
- Contribuir a la conservació dels recursos i a la gestió del paisatge.
- Dissenyar un model de turisme respectuós amb el medi potenciant el patrimoni ambiental i cultural.

Bibliografia

- AA.VV. 1996. *Sella-Benimantell. Guía de Escalada*. Sella. Ediciones Font de l'Arc.
- Barceló, C. 1991. Penàguila: Un topònim àrab. *Solpost, Estudis de llengua i literatura* 3, 39-44.
- Bote Gómez, V. 1988. *Turismo en espacio rural. Rehabilitación del patrimonio sociocultural y de la economía local*. Madrid: Editorial Popular, S.A.
- Camero i Oliva. 2005. *Atlas de la España Rural*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- Cano, M. A.; Martínez, J. 1991. Context sociolingüístic i toponímia de la vall de Guadalest durant el segle XVIII. En: *Actes del catorzè col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, II, 560-568. Alacant: Generalitat Valenciana i Universitat d'Alacant.
- Cano, M. A. 1995. La toponímia de la Nucia. *Materials de toponímia* I, 479-500. València: Universitat de València
- Coromines, J. 1989-1997. *Onomasticon Cataloniae*, 8 vol. Barcelona: Curial edicions Catalanes / Caixa de Pensions “La Caixa”.
- Galmés de Fuentes, A. 1990. *Toponímia de Alicante (La oronímia)*, col·lecció Xarc Al-Andalus, vol. 3. Alacant: Universitat d'Alacant.
- Consejo de Europa. 2000. *Convenio Europeo del Paisaje*. Florencia. [<http://europa.eu.int>]
- Crosby, A. (Ed.) 2009. *Re-inventado el turismo rural. Gestión y Desarrollo*. Barcelona: Ediciones Laertes.
- Doménech, A.; Giménez, P.; Llorca, F.X. 2007. *Als peus de l'Aitana. Toponímia i paisatge des de Sella*. Sella: Ajuntament de Sella, Alacant.
- Frías Castillejo, C. 2010. *El poblamiento rural de Dianium, Lucentum, Ilici y la ciudad romana de La Vila Joiosa (siglos II a. C. – VII d. C.). Bases para su estudio*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant.

- Llorca Ibi, F.X. 2007. Toponímia de la Marina Baixa. En: *Patrimoni, aigua i clima a la Marina Baixa. Actes de les segones Jornades de Patrimoni de la Marina Baixa*, 199-206. La Vila Joiosa: Ajuntament de la Vila Joiosa.
- Luque Gil, A.M. 2003. La evaluación del medio para la práctica de actividades turístico-deportivas en la naturaleza. *Cuadernos de Turismo* 12, 131-149.
- Marco Molina, J.A. 1994-95. Rellu i toponímia a les muntanyes sud-valencianes, *Quaderns de Migjorn* 2, 205-218.
- Marco Molina, J.A. 2001. *Aitana como espacio singular. Perspectiva geográfica de una montaña mediterránea*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- Mata Olmo, R.; Sanz Herráiz, C. (dir.) 2004. *Atlas de los Paisajes de España*. Madrid: Centro de Publicaciones, Ministerio de Medio Ambiente.
- Neil, J.; Wearin, S.; Figgis, P. 2000. *Ecoturismo. Impacto, tendencias y posibilidades*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Picornell, C. 1993: Los impactos del turismo. *Papers de Turisme* nº 11, pp 67-91.
- Pulido Fernández, J.I. (coord.) 2008. *El turismo rural*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Román del Cerro, J.L. 1986. La toponimia alicantina en el marco de las lenguas prevalencianas. En: *Las lenguas prevalencianas*, 97-110. Alacant: Universitat d'Alacant.
- Sancho, J.; Vera, F. 2008. *Atlas del turismo en espacios rurales y naturales de España*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, Monografías del Atlas Nacional de España.
- Santamaria, V.J. 1991. Toponímia del terme Confrides-l'Abdet. En: *Actes del catorzè col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, 496-498. Alacant: Generalitat Valenciana i Universitat d'Alacant.
- Stanfield, B. 2001. *Costa Blanca. Mountains walk. Vol I i II*. Londres: Editorial Cicerone.
- Terra Ferma. 2008. *Marina Baixa – Serra d'Aitana*. E.1:20.000. Barcelona-Madrid. Edi. Piolet i Centro Nacional de Información Geográfica
- Urry, J. 1995. *Consuming places*. London: Routledge.
- Vera Rebollo, J.F. (coord.), López Palomeque, F., Marchena Gómez, M., Antón Clavé, S. 1997. *Análisis territorial del turismo*. Barcelona: Editorial Ariel.

Àngels Doménech Garcia
Francesc-Xavier Llorca Ibi
francesc.llorca@ua.es
Universitat d'Alacant